

החיוב להעיד

הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א

(בתוספת הערותיהם והארותיהם של הרב דורון אלון והרב אריה כץ)

א. פתיחה : מקור החיוב להעיד

הגמרא במסכת בבא קמא (דף נ"ו.) מביאה, בין המקרים של מי שפטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים, את "היודע עדות לחבירו ואינו מעיד לו". על כך אומרת הגמרא (שם):

במאי עסקינן? אילימא בבי תרי, פשיטא, דאורייתא הוא, (ויקרא ה', א) "אם לא יגיד ונשא עונו" ! אלא בחד.

התוספות (שם ד"ה "פשיטא") מקשים על דברי הגמרא:

ואם תאמר הני מילי כשעבר על שבועתו כדכתיב ושמעה קול אלה?

כלומר הפסוק מדבר לכאורה על מי שנשבע לשקר שאינו יודע עדות, ולא על חיוב להעיד?

על כך עונים התוספות (שם):

ויש לומר דהכי קאמר קרא: כשעובר בדבר שאם לא יגיד היה נושא עון, אז יביא קרבן שבועה, אבל בלא שבועה נמי איכא נשיאות עון.

פירוש הפסוק, על פי דברי התוספות בהסבר הגמרא, הוא שקרבן שבועה קיים על שבועת שקר, במקרה שאם לא היה מעיד, היה עובר על איסור

הסמ"ע (סימן כ"ח ס"ק ה') מסביר שמוכרחים לפרש את הפסוק, שהמילה "עוון" מדברת על אי ההגעה להעיד ולא על שבועת השקר, שכן אם היה מדובר על השבועה היה צריך להיות כתוב: "ישא עווננו" בלשון עתיד, ולא "נשא עווננו" בלשון עבר, המלמד שהעוון היה קיים עוד קודם השבועה.

הרשב"א בחידושו למסכת בבא קמא (שם ד"ה "אי בתרי") מביא את פירוש התוספות ומקשה עליו:

ואין תירוץ זה מחוור בעיני, דמנא ליה דהכי קאמר קרא, דמקשה כל כך בפשיטות דאורייתא נמי מיחייב?

לכן טוען הרשב"א שהלימוד הוא אחר:

ומסתברא דממילא שמעינן לה, דההיא בששמע קול אלה, אף על פי שלא ענה אמן הוא, ואפילו הכי, בשלא הגיד איכא נשיאות חטא, ואם איתא דכשלא שמע קול אלה וכופר בעדותו בבית דין ליכא נשיאות חטא ולא חייבתו תורה להעיד, למה מביא קרבן על שמיעת קול בלבד, אטו מי שאומר לחברו משביע אני עליך שתאמר כן וכן שראית ולא הגיד מי מחייב.

כוונת דברי הרשב"א היא, שלא יתכן שיש לאדם יכולת להשביע מישהו אחר שיעיד לו עדות, אם התורה אינה מחייבת אותו לעשות זאת, כמו שלא ניתן לאדם להשביע מישהו אחר שיאכל, שהרי אין האדם בעלים על השני ואינו מוכרח לשמוע בקולו, ואם התורה נתנה כוח להשביע אותו שיבוא להעיד, סימן שהוא חייב להעיד.¹

¹ אמנם מצאנו מספר מחברי חיבורים שהשביעו אחרים בהקדמותיהם. לדוגמא, הרז"ה בסוף הקדמתו לספר המאורות כותב כדברים הבאים:

ואני משביע בחי העולם לכל מעתיק ספרי זה, שיעתיק הפתיחה זאת עמו, ולא ישליכנה אחרי גוו כמנהג מעתיקי הספרים בארצות האלה

גם הרמב"ם בהקדמתו למורה נבוכים נקט בלשון שבועה:

ב. דוגמאות נוספות לשבועה מפי אחרים

מלבד שבועת העדות בה ניתן להשביע את האדם על ידי אחר (שבועות דף ל), מצאנו עוד שני מקומות בהם ניתן להשביע על ידי אחרים:

א. המשנה במסכת שבועות (דף ל"ו): אומרת, שיש חיוב קרבן בשבועה מפי אחרים גם בשבועת הפיקדון, כלומר שומר שנשבע שהוא פטור מתשלומין (כגון שהיה שומר שכר ונשבע שהפיקדון נאנס), ונמצא שהוא חייב בתשלומין (כגון שהפיקדון נגנב), מחויב להביא קרבן אשם², וזאת אף אם הושבע מפי הבעלים ולא נשבע בעצמו. גם כאן, הסיבה שיש כוח ביד הבעלים להשביע את השומר היא שבמידה והשומר חייב בתשלומין והוא כופר בחיוב, הרי הוא כגולן שמחויב להשיב את הגזלה לבעליה. כלומר החיוב של השומר כלפי הבעלים יוצר את היכולת של הבעלים להשביע אותו, וכמו בשבועת העדות.

ב. הרמב"ן בקונטרס "משפט החרם" (מופיע בחידושי הרמב"ן לאחר מסכת שבועות ובשו"ת "המיוחסות לרמב"ן" סי' רפ"ח) מסביר את המקור לכך שציבור יכול להטיל חרם על דבר מסוים. לדבריו, פשט הפסוק: "כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת" (ויקרא, כ"ז, כ"ט), עניינו (מהד' הרש"ר עמ' רצ"ו): "מה שהסכימו עליו הכול והוחרם לדעתם, העובר עליו לא יפדה בממון, אלא חייב מיתה".

הרמב"ן (שם) מביא מספר הוכחות לכך שניתן להרוג על פי חרם שהחרימו המלך או כלל ישראל:

ואם החרים אותו החרם מלך ישראל או סנהדרין במעמד רוב ישראל הרי העובר עליו חייב מיתה, ורשאיין הם המלך או הסנהדרין להמית אותו באיזו מיתה שירצו, וזהו דינו של יהושע שדן עכן בדיני נפשות לפי שפשט ידו בחרמי שמים. וכן בחרמי שבועת ביטוי מצינו שאמר שאול: "מות תמות יהונתן" (שמואל א', י"ד, מ"ד)³, וכן ישראל בימי פילגש בגבעה הרגו את אנשי יבש גלעד, שנאמר: "כי השבועה הגדולה היתה לאשר לא עלה אל ה' במצפה לאמר מות יומת" (שופטים, כ"א, ה'), ותניא בילמדנו בשם ר"ע וכי שבועה היתה שם? אלא ללמדך שהחרם הוא השבועה והשבועה הוא החרם, אנשי יבש גלעד לא עלו ונתחייבו מיתה.

מוסיף הרמב"ן (שם עמ' רצ"ה) שגם בעיר אחת או קהילה אחת יש כוח להטיל חרם:

וכן הדין באנשי אותה העיר אם הסכימו כולם או רובם במעמד טובי העיר והחרימו, כיון שהם רשאיין להסיע על קיצתן ולהחרים בדבר, החרם שלהם חל על כל החייבים לילך בתקנתם, ונמצא העובר על קיצתן מכל אנשי העיר עובר על החרם והוא כעובר על שבועה, והחרם נכנס לו ברמ"ח איבריו וכלתו את עצמו ואת אבניו והרי הוא כמנודה לבני עירו.

מדבריו של הרמב"ן עולה, שיסודו של החרם דומה לשבועה מפי אחרים בעדות ובפיקדון, שכיוון שהיחידים חייבים לשמוע בקול הכלל, הכלל יכול להחרים על היחידים.

ואני משביע באלקי ית' כל מי שיקרא מאמרי זה שלא יפרש ממנו אפילו דבר אחד, ולא יבאר ממנו לזולתו, אלא מה שהוא מבואר מפורש בדברי מי שקדמני מחכמי תורתנו הידועים

אלא שה"פתחי תשובה" (יורה דעה סימן רכ"ה ס"ק א') כותב ששבועת אלו אינם ממש בגדר שבועות, שכן לא ניתן להשביע אחרים ללא הסכמתם [אמנם ב"פתחי תשובה" (שם) מופיע שזה כעין חרם ונידוי, ולפי מה שיתבאר לקמן גם חרם עניינו שבועה והוא רק בציבור על יחידים, וצריך לומר שהוא סובר שחרם אינו כשבועה ובניגוד לרמב"ן שיובא לקמן].

² יש לציין, שחיוב קרבן אשם על שבועת פיקדון כשנשבע לשקר, קיים רק כשהשבועה גרמה לשומר להפטר מתשלומין שהיה חייב בהם, אך אם בכל מקרה היה פטור (כגון שומר חנם שנשבע שהפיקדון נאנס ונמצא שנגנב), או שגם אם השבועה הייתה אמיתית היה מתחייב בתשלומין (כגון שומר שכר שנשבע שהפיקדון נגנב שלא בפשעתו ונמצא שפשע בו), היות ואין נפקא מינא כשבועתו לעניין תשלומין, נמצא שעבר על שבועת ביטוי ולא על שבועת הפיקדון, ומביא קרבן חטאת עולה ויורד, כמבואר בשבועות דף מ"ט.

³ הרמב"ן מסביר בהמשך, שהסיבה שפדו את יהונתן אף שהדבר אסור בחרם, היא מכיוון שעבר על החרם בשוגג, שכן לא ידע עליו.

בשו"ת הרי"מ (אבן העזר סי' ל"ו) הקשה על החרם שהטיל רבינו גרשום שלא לישא שתי נשים, איך הוא הטיל חרם, הרי לא היה איסור שעליו יטילו חרם, ואסור לקלל אם אין איסור, ולכן הוא אומר שקודם הטילו איסור ועל האיסור הטילו חרם, אך לפי הרמב"ן אין כלל קושיא, שלציבור יש כוח להטיל חרם שהוא שבועה מפי אחרים, שכן היחיד מחויב לשמוע בקול הציבור.

ג. נפקא מינות התלויות במקור החיוב להעיד.

על כל פנים, מדברי התוספות עולה שיש מצווה להגיד עדות, אך לפי הרשב"א יש כאן יותר מזה: האדם משועבד מהתורה לבוא ולהעיד לטובת חברו. ונראה שיש לכך מספר נפקא מינות:

1. שבועה מפי אחרים בעל כורחו:

מרש"י במסכת שבועות (דף ל"א: ד"ה "או שאמרו") עולה, שעל מנת להתחייב בשבועה מפי אחרים צריך לענות אמן. הרמב"ן בחידושו למסכת שבועות (שם ד"ה "ואיכא דקשיא") חולק עליו:

אם ענה אמן כמוציא שבועה מפיו עצמו דמי, וחייב אף בשבועת בטוי... ולי נראה דמושבע מפי אחרים אפילו שתקו חייבין.

אמנם מדבריו משמע שדווקא כששתקו השבועה חלה, אך אם מוחים בפירוש אין השבועה חלה ומשמע מזה שאם מוחה אינו מקבל שבועה⁴.

לעומת זאת, "קצות החושן" (סימן כ"ח ס"ק ב') מדייק מדברי הסמ"ע (סימן כ"ח ס"ק ט"ו) שניתן להשביע על פי אחרים אפילו בעל כורחו, ונראה שניתן לתלות את זה בשאלה האם החיוב להעיד הוא בגדר מצווה, או שיש כאן שעבוד שהתורה שעבדה את האדם להעיד לחברו, ולכן ניתן להשביעו בעל כורחו, וכמו שהציבור יכול להטיל חרם על היחידים בעל כורחם⁵.

2. חיוב תשלומין מדינא דגרמי:

כפי שראינו לעיל, הגמרא (בבא קמא דף נ"ה:) אומרת, שמי שיודע עדות לחברו ואינו מעיד לו, פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואומר על כך רש"י (שם ד"ה "פטור"): "קסבר גרמא בנזקין פטור". שיטתו של רש"י היא שאין חילוק בין "גרמא" ל"גרמי"⁶, ואם כן – להלכה שיש חיוב תשלומין בדינא דגרמי (שולחן ערוך סימן שפ"ו סעיף א'), יהיה לפי רש"י חיוב גם בדיני אדם.

כך גם מופיע בחידושי ר' עקיבא איגר (על הש"ך סימן כ"ח ס"ק ב') בשם ריא"ז (מופיע בשלטי גיבורים בבא קמא דף כ"ד. מדפי הרי"ף) ורבינו ירוחם (מישרים ח"ב נתיב ז').

הרמב"ן בקונטרס "דינא דגרמי" (מופיע בחידושי הרמב"ן על סדר נזיקין) סובר שאין כאן חיוב בדיני אדם מ"דינא דגרמי", ומנמק את דבריו במילים הבאות (מהד' הרש"ר עמ' קכ"ט):

וטעמא דמילתא, שאף הוא אינו חייב להעיד לו אלא מדין גמילות חסדים שחייבה תורה להעיד, ואם לא רצה לקיים אותה מצוה אין מן הדין לחייבו ממון.

⁴ וכן הבין הש"ך (סימן כ"ח ס"ק ג') בדברי הרמב"ן, שהסיבה שהשבועה חלה היא מצד שתיקה כהודאה, ובניגוד למבי"ט בתשובותיו (ח"א סימן רפ"ג) שהבין שלדעת הרמב"ן ניתן להשביע בעל כורחו שבועת העדות.

⁵ אמנם הרשב"א עצמו בחידושו לשבועות (דף ל"א: ד"ה "ואיכא למידק") פסק כמו רש"י שבשבועה מפי אחרים חייב רק אם אמר אמן או אמר משהו אחר המבטא הסכמה, ולפי דברי רבינו היה צריך להתחייב גם כשאינו מסכים, וצ"ע.

⁶ ראה בפירושו למסכת בבא בתרא (דף כ"ב: ד"ה "גרמא"): "גרמא בניזקין אסור - ואפי' למ"ד דלא דאין דינא דגרמי ופטור מלשלם אסור לגרום", וכן בפירושו למסכת בבא קמא (דף צ"ח. ד"ה "חסורי חסריה"): "טעמא דרבה בכולהו משום גרמא בנזקין הוא ופטור", ושם בהמשך (צ"ח:) קוראת הגמרא לשורף שטרותיו של חבירו (שהוא אחד המקרים בהם רבה פטור) "גרמי". וכן כתב במפורש הרמב"ן (קונטרס "דינא דגרמי" מהד' הרש"ר עמ' קל"ב): "ודינא דגרמי וגרמא בנזקין חדא מילתא היא לדעת רש"י ז"ל", וכן הוכיח הש"ך (סי' שפ"ו ס"ק ד') בדעת רש"י, ודלא כמהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא פ"ב סי' ל"ז).

כלומר החיוב להעיד אינו מצד שעבוד ממוני שיש לו כלפי חברו, אלא מכיוון שהוא עושה חסד בכך שהוא מעיד ויש בזה מצווה לשמים.

ממשיך הרמב"ן (שם), ומדמה דין זה למצוות השבת אבידה וצדקה:

למה זה דומה? למי שרואה כיסו של חברו אבד ואינו מצילו, או מי שאינו רוצה ליתן פרוטה משלו לעני, שאין בית דין מחייבין אותו בכך.⁷

דברי הרמב"ן מתאימים לשיטת התוספות שהחיוב להעיד הינו רק מצווה, אך על פי הרשב"א שהחיוב להעיד הינו שעבוד כלפי השני, יהיה חייב גם בדיני אדם למ"ד שיש חיוב תשלומין ב"דינא דגרמי", ויתכן שכך סוברים רש"י והרי"א.⁸

3. שבועה מפי אחרים על העבר:

ה"תומים" בסימן צ"ו (סי"ק ה') דן בשאלה כיצד ניתן להשביע אילם, ומסיק שניתן להשביע אותו מפי אחרים, ואף על פי שלא אמר אמן, אין זה מעכב.

"קצות החושן" (שם סי"ק ג') חולק עליו:

אמנם מה שכתב ב"תומים", שיהא אחר משביעו שבועה שאין לך משל חבירך פקדון והוא כותב שאין לו דהיינו כפירה, יראה לי דזה לא הוי מושבע מפי אחרים, ולא מהני מושבע מפי אחרים בעדות, אלא שיאמר: "משביע אני עליכם שתבואו ותעידוני", וכן בפקדון: "משביע שתחזיר לי פקדוני", ובהאם הם כופרים חייבין קרבן שבועה, ומשום דכיון דהעד חייב להעיד והנפקד חייב להחזיר, חל עליו השבועה שמשביעין אותו לעשות כדינם.

משמעות דבריו היא, שבכל מקום בו מדובר על שבועה מפי אחרים, מדובר בשבועה על העתיד (כגון שבועה להעיד עדות או להחזיר פיקדון), וכדי לזכות בדין צריך להישבע על העבר (שכן מדובר על בירור המציאות). "קצות החושן" אינו מסביר מה הסיבה לכך, אך נראה שלפי דברי הרשב"א לעיל, שתולה את היכולת להשביע מפי אחרים בשעבוד שיש לאדם כלפי חברו, הדברים פשוטים, שכן בעלות על השני שייכת רק בשבועה על העתיד, שהיא שבועה לעשות משהו, אך שבועה על העבר שהיא באמת ושקר – עשית או לא עשית, לא שייך בה בעלות על האחר. גם כל חרמי הקהילות נעשו תמיד כלפי העתיד: לא לעשות משהו.

ד. קרבן שבועה בעדים פסולים

"קצות החושן" (סימן כ"ח סי"ק ג') דן בשאלה, האם יש חיוב קרבן שבועה בעד פסול שקיבלו עליהם בעלי הדין:

קצת דייגין נוהגין כשמקבלין בעלי דינין עליהם קרוב או פסול לעד, אז שואלים את העד בעונש "אם לא יגיד ונשא עונו" (ויקרא ה, א), ונותנין טעם לדבריהם כיון דמקבלין עליהם לעד הרי הוא עד. וליתיה, דאין עליו שם עד... מיהו נראה דאף על גב דאינו חייב משום לא יגיד, אפילו הכי מצוה איכא להעיד ומשום השבת אבידה.

בספרו "שב שמעתתא" (שמעתא ז' פ"א) כותב בעל "קצות החושן" שכאשר עד אחד נאמן, אפילו רק מדרבנן, אם הוא עד כשר יש עליו שם עדות, ולכן חייב בקרבן שבועה, אך על עד פסול אין כלל שם עדות גם כשהוא נאמן, ולכן אין עליו חיוב קרבן שבועה.

ה"שב שמעתתא" מביא לכך ראיה מהגמרא במסכת יבמות (דף פ"ח:), האומרת שבמקום שעד אחד נאמן אפילו הוא פסול, עדיין יש חילוק בין עד כשר לעד פסול, והוא שכאשר יש עדים כשרים אומרים "תרי כמאה" ואין לרבים נאמנות יותר משניים,

⁷ הרמב"ן מסביר, שדין זה שונה מדין מחיצת הכרם שנפרצה ולא גדרה, שהתבואה שבצידה נאסרת משום כלאי הכרם, ובעל הכרם חייב לשלם את מה שנאסר מ"דינא דגרמי" (בבא קמא דף ק. ובבא בתרא דף ב.), שכן החיוב לשלם אינו מצד האיסור כלפי שמיים, אלא משום שבנוסף לכך שהוא חייב לשמים (ועל זה פטור), הוא גם מזיק את השני בפועל ולכן חייב. הסיבה לכך היא שללא הגדר יש עליו איסור ליטע כרם בתוך ד' אמות לשדה חברו, שכן הוא מונע מחברו לזרוע שם. אך כל זה דווקא כשיש לו חיוב כלפי השני, ואז כשמתרשל מחיובו חייב בתשלומין עקב הנזק שנגרם, אך אם החיוב אינו כלפי השני, אלא מצווה לשמים, אין כאן חיוב תשלומין מ"דינא דגרמי".

ואילו בעדים פסולים הולכים אחרי רוב דעות ולא אומרים "תרי כמאה"⁸, ועד כשר אחד נחשב כמו הרבה עדים פסולים. מדברי הגמרא הללו רואים שלעד כשר במקום שנאמן יש גדר של עדות, לעומת עד פסול שאין לו.

ה. סיכום

נחלקו התוספות והרשב"א מהיכן לומדים את החיוב שיש לאדם להעיד לחברו עדות.

לדעת התוספות, הפסוק "אם לא יגיד ונשא עונו" כולל בתוכו בנוסף לחיוב קרבן על שבועת שקר שאינו יודע עדות, גם חיוב להעיד עדות לחברו. על פי זה החיוב להגיד עדות אינו שונה ממצוות אחרות של בין אדם לחברו כמו מצוות צדקה או השבת אבידה.

לדעת הרשב"א, עצם העובדה שהתורה נותנת אפשרות של שבועה מפי אחרים, מלמדת אותנו שמי שיוודע עדות לחברו, משועבד לו לאותה עדות, ויש לחברו בעלות עליו לעניין זה.

גם במקומות נוספים בהם מצאנו את היכולת להשביע מפי אחרים, הדבר נובע מבעלות שיש למשביע כלפי הנשבע:

1. שומר שטען שהוא פטור מתשלומין ונשבע על כך לשקר ונמצא שחייב, חייב להביא קרבן שבועה וזאת גם אם נשבע מפי אחרים, כיוון שחל עליו חיוב החזרת החפץ לחברו.

2. לדעת הרמב"ן, כל חרם שמחריים הציבור הינו שבועה מפי אחרים, הנובע מכך שליחיד יש חובה לשמוע בקול הציבור.

מצאנו מספר נפקא מינות, אשר תלויות במחלוקת התוספות והרשב"א מהו המקור לחיוב להעיד:

1. ישנה מחלוקת בשאלה האם ניתן להשביע שבועת עדות מפי אחרים בעל כורחו, כאשר לש"ך בהבנת הרמב"ן לא ניתן להשביע בעל כורחו, ואילו לדעת הסמ"ע ניתן. מחלוקת זו תלויה בשאלה האם החיוב להעיד הוא שעבוד (וממילא ניתן להשביעו בעל כורחו) או מצווה בעלמא.

2. ישנה מחלוקת ראשונים בשאלה, האם שני עדים שכבשו עדותם ולא העידו לטובת אדם, חייבים לשלם לו מ"דינא דגרמי" את הנזק שנגרם עקב כך שלא העידו. לדעת הרי"א² ורבינו ירוחם חייבים, ואילו לרמב"ן פטורים. מחלוקת זו תלויה בשאלה האם החיוב להעיד הוא שעבוד כלפי חברו, ואם הזיק אותו צריך לפצותו, או מצווה בעלמא כמו השבת אבידה.

3. לדעת "קצות החושן" לא ניתן להטיל שבועה מפי אחרים על העבר. דבר זה ניתן להבנה, אם נאמר ששבועה מפי אחרים שייכת רק כאשר לאדם יש בעלות על חברו, ובעלות עניינה להכריח אותו לעשות משהו, כלומר על העתיד, ולא לברר מציאות שכבר קרתה, כלומר על העבר.

לדעת "קצות החושן" עד אחד חייב קרבן שבועה בעדויות שהוא כשר להם לבדו, אך דווקא אם הוא עד כשר, אך עד פסול, אף בעדויות שהוא נאמן עליהם, כגון עדות אישה, או במקרים שבעלי הדין קבלוהו עליהם, אין עליו חיוב קרבן שבועה, וכל חיובו להעיד הוא מדין השבת אבידה.

⁸ זאת על פי הלישנא השנייה בגמרא שם, שהיא זו שנפסקה להלכה (שולחן ערוך אבן העזר סימן י"ז סעיף ל"ז). והלישנא הראשונה שם סוברת, שבעדות אישה הולכים אחרי רוב דעות גם בעדים כשרים.